

Наталія Замкова

СТАТУС «НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ»
ТА МОЖЛИВОСТІ МОВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ
МОВНО-ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ
У НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВАХ

У статті проаналізовано передумови появи категорії «національної меншини» в рамках етнонаціональної моделі нації, продемонстровано її кореляція з поняттям «національної більшості» та причини її відсутності в державах з моделлю «політичної нації», показано, як расистські конотації концепту «національна меншина» призводять до ксенофобії та дискримінаційних сценаріїв стосовно певних етносів

Ключові слова: національна меншина, національна більшість, расизм, дискримінація

Zamkova N. The author analyses the presumptions of the appearance of the concept of «national minority» within the ethnical model of the nation, demonstrates the correlation with the concept of «national majority» and the causes of its absence in the states with the model of «political nation», shows the role of racist connotations of this concept in the process of discrimination towards the representatives of «national minority»

Keywords: national minority, national majority, racism, discrimination.

У цій статті ми не ставимо завдання розглядати всі тонкощі юридичного (правового) розуміння поняття «національної меншини» (такий аналіз ми проведемо в останньому розділі дослідження в процесі розгляду Хартії національних мов та Рамкової конвенції про захист національних меншин у контексті проблеми статусу національних меншин в Україні). Тут ми обмежимося лише тими характеристиками такого утворення, які дозволяють нам зрозуміти конфліктогенний потенціал, що криється в самому дискурсі про національні меншини, тобто зрозуміти, яким

чином позиціонування певної спільноти як «меншини» сприяє або безпосередньо спричинює її дискримінацію на етнічному ґрунті.

Спочатку декілька слів про саме визначення цього поняття. Воно є загальновідомим і нібито абсолютно очевидним. Хоча той факт, що практично немає формулювання з чіткими юридичними рамками, що визначають статус такої спільноти, вказує на суто *ідеологічну* природу поняття. Ми розкриємо цю природу трохи пізніше, а зараз нагадаємо лише те, що ще у 1935 році Постійна палата міжнародного правосуддя визнала, що існування національної меншини не є питанням права, а є питанням факту. Досить дивна ситуація, оскільки стосовно спільноти, яке отримало назву «національна меншина», існують намагання її розгляду в рамках правового поля. Це дивно й тому, що з 1935 року стан особливо не змінився і до початку 90-х років, які припадають на новий спалах уваги до цього поняття з боку міжнародних інституцій найвищого рівня.

Так, згідно з пунктом 32 Копенгагенського документа СБСЕ 1990 року визнається, що належність до «національної меншини» обумовлюється не походженням, але фактом особистого вибору конкретної людини. (Як бачимо, в цьому твердженні знайшли своє відображення постмодерністські та мультикультуралістські уявлення про специфіку національної ідентичності). І в цьому документі фактично повторюються положення часів тридцятих років про те, що існування національної меншини є питанням факту, а не визначення. Звідки виникають зазначені труднощі у розумінні природи національної меншини, спираючись на суто інтуїтивний або «смаковий» критерій такого розуміння?

Це можна зрозуміти з урахуванням нашого попереднього аналізу расистського компонента в етнічній моделі національної ідентичності. Забігаючи вперед, підкреслимо, що концепт «національної меншини» з'являється тільки в країнах, в яких домінували зазначені моделі. Цікаво, що в країнах, де домінує модель «політичної нації» або «громадянської нації», поняття національної меншини відпадає саме собою. Так, показовим є те, що Франція, класична

країна «громадянської нації», не підписала Рамкову конвенцію з захисту національних меншин та не ратифікувала Хартію регіональних мов. В Конституційній Раді Франції з цього приводу було чітко сказано: «Франція – це країна, де немає національних меншин».

Аналогічним чином і Сполучені Штати не підтримали свого часу ідею ввести ідею прав національних меншин в такий документ, як «Всезагальна Декларація прав людини», прийнята ООН, оскільки США є наочним прикладом країни зі своїм – відмінним від французького – проектом «громадянської нації». Як відомо, з самого початку американська нація будувалася згідно з метафорою «плавильного котла», де різні етноси переплавлялися в цілісність нової спільноти. Експеримент радикальної «зміни парадигми», який відбувається в цій країні, в рамках якого метафора «плавильного котла» поступається місцем метафорі «салатниці мультикультуралізму», нічого не змінює по суті, оскільки незмінною залишається поліетнічна природа американської нації. І в рамках американського мультикультуралізму «мовно-етнічні спільноти» не перетворюються на «національні меншини» в звичному для нас сенсі слова.

У кращому разі вони інтегруються в мовно-культурні спільноти, але цього, як виявляється, недостатньо для того, щоб вважатися національними меншинами. І відповідь на питання, «чому» за умов США наявність мовно-культурної ідентичності є недостатньою умовою для формування національної меншини, багато в чому може сприяти розумінню того, які чинники сприяють створенню такої спільноти, розумінню його певної «штучності». По-перше, у всіх спробах визначити сутність «національної меншини» впадає в очі його кореляція з існуванням «національної більшості» або так званого «корінного населення». Згідно з цим критерієм в США немає корінного населення взагалі (якщо не зважати на індіанців, на яких поширювалися типові технології колоніального расизму та які підлягали безжальній расистській сегрегації).

Як відомо, американська нація складалася з мігрантів і тому єдиною формою консолідації поліетнічного населення міг бути критерій «громадянства» як необхідний та достатній для нової ідентичності. (Війна з англійцями за

незалежність США у XVIII столітті надала можливості використати фігуру «чужого» для національної консолідації, незважаючи на те, що *етнічно* учасники цього визвольного змагання були вихідцями з Британії). Отже, перший критерій визначення національної ідентичності тут не спрацював. Якщо вже казати про корінне населення, то індіанці, які його складала, опинилися в ролі «меншини» (і тому саме вони відповідають статусу меншини найбільшою мірою в тому сенсі, який вкладається в це поняття європейськими теоретиками).

Якими є інші критерії віднесення спільноти до національної меншини? Таких критеріїв небагато і вони повторюються у різних авторів. Це критерій наявності мовних, культурних та етнічних характеристик групи, члени якої себе ідентифікують з цими характеристиками. Теоретики при цьому розуміють, що такої ідентифікації замало і тому вважають за необхідне зафіксувати цю ідентичність за допомогою більш «сильних засобів». (Саме такий суто смаковий критерій використовував у формулюванні сутності національної меншини М. ден Стул, однак у визначеннях такого роду немає критеріїв відмінності між сильним та слабким). Інколи таким критерієм виступає критерій інституційної консолідації спільноти на ім'я «національна меншина», тобто певної інфраструктури, яка надає групі статусу соціального суб'єкта або суб'єкта політичних вимог.

Коментуючи цей критерій, можна відзначити, що в ньому є свій сенс, оскільки він допомагає зрозуміти відмінності між «культурною автономією» певної спільноти та її існування як «національної меншини». Ми ще повернемося до розгляду цього критерію, а зараз узагальнимо його як критерій *політизації*. Інакше кажучи, під «національною меншиною» ми можемо розуміти спільноту, яка під виглядом вимог захисту своїх прав висуває певні соціальні вимоги, в яких національне виступає основою для зміни суто соціального статусу. Про цю особливість писав І. Валерстайн, узагальнюючи цю приховану «статусну» складову національної ідентичності та поширюючи її не тільки на «національну меншину», але й на етнонацію як таку: «В короткостроковому плані формування «етно-нації» служить,

щоб змінити розподіл матеріальних благ відповідно до деякого вільно обраного «статусу» – родинних зв'язків, мови, раси, релігії, громадянства. Етно-нації захищають або намагаються здобути привілей через повні або часткові монополії, виділяючи групу та створюючи організаційну цільність через маніпулювання культурними символами. Етнонаціональна свідомість є постійним сховищем для всіх тих, кому класова організація загрожує втратою відносних переваг при нормальній діяльності на ринку і політичному торзі, де домінують класи [5, с. 88–89]».

Якщо політичні вимоги відсутні, то меншина виступає лише суб'єктом виключно культурної ідентичності та її вимоги не можуть виходити за межі культури. Якщо ми вже заторкнули американський ґрунт сценаріїв ідентичності, то термін «мультикультуралізм» якраз і характеризує принципову аполітичність етнічних утворень в США, обмеження членів культурних спільнот лише вимогами прав на культурне забезпечення та визнання їх автономії в сфері культури. Або можна сказати і так: «Право на політичні вимоги в США мають суб'єкти, які апелюють від імені «американської нації» або як громадяни Сполучених Штатів, залишаючи етносам право на забезпечення культурних та мовних потреб. Більш того, держава виступає гарантом такого забезпечення».

Аналогічна ситуація спостерігається і у Франції, де заблоковані всі можливості відокремлення від французької нації на етнічному ґрунті та політизації подібного відокремлення у майбутньому. Як відомо, на її території мешкають численні етнічні спільноти, серед яких є такі «корінні» для цієї території етноси, як провансальці, бретонці, фламандці, ельзасці тощо. Всі загадані народності мають свою мову, якою користуються в побуті. Також вони мають свою культуру (тип одягу, фольклор, сучасне мистецтво, що спирається на традиційні взірці). Напевне, вони мають і певні структури, які транслюють культурні цінності цих етносів, і ніхто не заважає їм робити це. На перший погляд, стосовно цих етнічних груп існують всі критерії їх належності до національних меншин, включаючи чисельність. Однак ці етнічні групи не мають назви таких

меншин, оскільки у Франції відсутні можливості політизації цих груп або можливості представництва *від імені* цих груп у політичній площині. В рамках останньої представники цих етносів діють як французи, як члени «громадянської нації», що і дає підстави стверджувати, що у Франції немає національних меншин. Цей приклад дає можливість розкрити смисл поняття «права національних меншин» як права членів певної етнічної групи на *політичні вимоги*, на участь у *політичному процесі* як представників не соціальних прошарків, а етнічних груп.

Отже, повертаючись до проблеми визначення сутності «національної меншини», ми можемо закріпити деякі результати наших міркувань. По-перше, ми дійшли висновку, що спільнота «національна меншина» виникає тільки у державах з етнічною моделлю ідентичності як панівної і саме тому термін «національна меншина» є синонімом «етнічної меншини». По-друге, поняття «національна меншина» виникає тільки як поняття, корелятивне до поняття «національної більшості», яке теж виникає лише на основі моделі етнонації, тобто як корінний або пануючий етнос.

По-третє, наш аналіз расистського компонента національної ідентичності на етнічній основі дозволяє зробити висновок про те, що в самому понятті меншини криється сценарій дискримінації або навіть сегрегації. В цьому контексті «меншина» має конотації чогось недосконалого або навіть спотвореного, чий статус пов'язаний з відсутністю «онтологічного виміру» (на відміну від «корінної нації») її існування, відсутністю її «буттєвості». Таким чином, конотація «меншинності» є співзвучною до «меншовартісності» цієї спільноти. Зазначена дискримінація має соціальні та політичні виміри і тому боротьба за визнання статусу членів національної меншини, за визнання їх «прав», де визнання повноправним суб'єктом «національної ідентичності» тісно пов'язане з визнанням його як суб'єкта політичних вимог. Інакше кажучи, право на національно-культурну автономію виступає в парі або камуфлює вимогу на участь у розподілі матеріальних благ або політичних привілеїв.

Не вдаючись докладно до історії формування такої спільноти, як «національна меншина», нагадаймо, що великим поштовхом до її «інституціоналізації» став поділ Європи, який мав місце після поразки Наполеона і після Віденського конгресу (1814–1815 рр.). Після цієї події величезна кількість державних утворень перейшла під юрисдикцію Австрії, відійшли Чехія, Угорщина, польська Галіція, так звана Краківська республіка, більшість Італії. Таким чином, захопленими стали не тільки території з їх державним управлінням, але й народи з багатою власною культурою та мовами, які суттєво відрізнялися від пануючої німецької мови новоствореної імперії. Хоча колоніальна політика Австро-Угорщини була набагато м'якшою, ніж колоніальна політика Росії, але самим фактом колонізації метрополія започатковувала дискримінаційні стратегії щодо поневолених народів. Цей факт призводив до взаємного позиціонування відносин як відносин до «іншого» та породжував конфліктні сценарії цих взаємин, зокрема у вигляді *національних рухів*» [4, с. 135]. Таким чином, рухи є безпосереднім проявом політизації національного виміру культури і самої культури як такої.

А зазначена політизація, в свою чергу, породжує конфліктні сценарії та висхідну позицію (тобто схильність до дискримінації), яку сучасні автори узагальнюють у терміні «тоталітаризм», притаманний, на їх думку, національним державам: «Поняття нації та практики націоналізму з самого початку ведуть не шляхом до республіки (re-public), суспільної справи, а шляхом до тоталітаризму (re-total), тобто до підкорення всього суспільного життя тоталітарному принципу» [6; 7, с. 114]. Незважаючи на занадто емоційну характеристику та занадто розширене тлумачення меж «тоталітаризму», певна частка істини в твердженнях цитованих авторів все ж таки є. І це можна довести на конкретних прикладах націоналізмів народів Австро-Угорщини.

Ці духовні течії були блискуче проаналізовані видатним угорським мислителем Іштваном Бібо, який знав цю ситуацію зсередини. На жаль, роботи цього мислителя не передруковувалися в країнах СНД, крім єдиної підбірки, надрукованої в журналі «Венгерский меридиан. Журнал

общественных наук» у 1991 році. Важливість робіт Бібо полягає не тільки в аналізі специфіки націоналістичних рухів та, відповідно, конфліктних сценаріїв міжкультурних та міжмовних відносин, але й в тому, що він детально проаналізував розбіжності між технологіями націотворення у Західній Європі та Європі Східній. І в цьому контексті його висновки є дуже цінними для розуміння специфіки формування української нації та специфіки проблем, з якими стикається Україна в своїх спробах націотворення.

Повертаючись до аналізу проблеми етнічної, культурної та мовної дискримінації в національних державах, які сформувалися після розпаду Австро-Угорської імперії (це відбулося у 1918 році) в рамках новостворених національних держав, зазначимо загальний дискримінаційний принцип стосовно національних меншин, який склався в цих державах. Цей принцип І. Бібо формулював таким чином: «Ущільнена нацменшина невичерпна в описі своїх образ та застосованого до неї пригноблення, а нація, яка складає більшість, не менш невичерпна в змалюванні лих, що викликаються зловмисною, «підривною» діяльністю агітаторів, що навчалися в іноземних університетах і на курсах пропагандистів та вносили сум'яття в душу доброї та миролюбної національної меншини. Гротескність цієї ситуації полягає в тому, що вся фразеологія і всі мудрування та ілюзії зразу ж міняються місцями, якщо внаслідок зміни територіального статусу більшість стає меншістю» [1, с. 70–71].

У наведеній думці ми бачимо багато спільного з теоретичною тезою Хардта та Негрі про «тоталітаризм» націоналізму будь-якого типу. Інакше кажучи, угорський мислитель на практичних прикладах країн Східної Європи демонструє дискримінаційні стратегії щодо національних меншин в етнічних, культурних та мовних аспектах. Звідки постає ця проблема боротьби «націоналізмів» у цьому регіоні? Чітка відповідь на це питання дуже важлива, оскільки для України спостереження І. Бібо є абсолютно релевантними. Отже, однією з причин є постійне територіальне перекроювання, що відбувалося внаслідок появи та розвалу імперій. Унаслідок такого територіального розподілу під час появи нових держав, останні не збігалися з висхідними

територіями та на них залишалися цілі анклави народів, які опинилися на цих територіях та в мить – причому штучним чином – перетворилися на національні меншини.

Перед тим, як подовжити наш розгляд дискримінаційних технологій у Східній Європі, нагадаймо, що сучасна Україна також є результатом територіальних втрат та нових «з'єднань», внаслідок яких її теперішня територія, як і у більшості випадків країн Східної Європи, не збігається з її колишніми розмірами. Наприклад, до її складу додалися території Криму або Східної Новоросії, і саме це використовують ті етнічні групи, які звинувачують українську владу у дискримінації на етнічному ґрунті.

Звернемося до аналітики Бібо, який точно показав, яким чином етнічний націоналізм призводить до конфліктних сценаріїв у міжетнічних та міжкультурних відносинах. Так, угорський дослідник констатує наявність феномену «національного Відродження», який притаманний усім без винятку країнам регіону. Цей феномен, який мав місце і в українській національній свідомості, є цікавим з багатьох точок зору, оскільки в ньому йдеться не тільки про відродження мови та культури, але він містить у собі й територіальний компонент або ті рамки, на які, за словами Бібо, той чи інший народ претендує. Досить складно було *відродити* ці рамки за умов постійного територіального перетасування. Тут велику роль відігравали інститути національної пам'яті, міфи та легенди. Звідси роль так званої «національної легенди» у всіх сценаріях «національного Відродження», які, за спостереженням Бібо, породжують «мовний націоналізм» [1, с. 44–45].

Отже, в чому полягала причина зазначених дискримінаційних сценаріїв у новостворених національних державах, зокрема у вигляді «мовних націоналізмів» та «мовних війн»? Одна з таких причин полягала у невизначеності кордонів між країнами та етносами, внаслідок чого «історична пам'ять поширювалася на іншу, як правило, більшу територію, ніж та, на якій мешкало населення, яке говорило однією мовою [1, с. 46]», що, в свою чергу, призводило до того, що суперечка про кордони входила як важлива складова «Національного Відродження». Ці суперечки призводили до того, що Бібо називав «політичною

істерією». Дослідник наводить багато прикладів дискримінаційних відносин між більшістю та меншістю в країнах цього регіону та переконливо демонструє *спільні* риси та закономірності у формуванні конфліктних сценаріїв (наприклад, у Польщі, Угорщині, Чехословаччині).

Подібний антидемократичний націоналізм угорський мислитель пояснює фактором страху, який криється в самій етимології слова «ксенофобія» (тобто як страх перед «чужими»). Результатом такого страху стало пригнічення національних меншин, стратегія «деетніфікації» або так званих «етнічних чисток» (прикладом якої може служити операція «Вісла», сутність якої полягала в масовій депортації українців). Завершуючи наш аналіз конфліктних сценаріїв у рамках відносин «більшість/національна меншина», вважаємо за необхідне наголосити на тому, що позиціонування якоїсь спільноти як національної меншини призводить до небезпеки появи таких сценаріїв. Про цю особливість дуже влучно сказав російський дослідник Н. Кокшаров: «Коли в поліетнічному суспільстві спеціальним законом визначають права меншини, це є прогресивним етапом на шляху демократичного розвитку нації, але, з іншого боку, мимоволі відбувається розмежування більшості та меншості і до певної міри їх протиставлення. Набуває чинності закону ситуація, яка в самій собі містить заряд конфлікту та напруженості, що за певних умов може дати поштовх до виявлення спотворених форм взаємовідносин, а в подальшому перерости у конфлікт. Це особливо небезпечно в тому випадку, якщо в сусідній прикордонній країні проживають етноспоріднені представники меншини» [6, с. 45].

Наведена цитата не тільки вдало ілюструє нашу попередню тезу про те, що сам факт віднесення до етнічної спільноти *вже* містить неабиякий дискримінаційний потенціал, але й точно вказує на проблеми, що постають перед Україною у зв'язку з поліетнічністю її складу, визнанням факту проживання на її території національних меншин, прийняттям закону Колесніченка-Ківалова про статус регіональних мов, фактом проживання споріднених етносів у прикордонних областях. Небезпечний потенціал, що криється в перелічених факторах, пов'язаний з відносинами

між «корінною нацією» та «національними меншинами», є важливою теоретичною та практичною проблемою.

Вважаємо за доцільне зазначити, що конфліктні сценарії за подібних умов виникають внаслідок браку демократії та правової культури влади і населення, внаслідок відриву націоналізму (та проекту національного Відродження, що формується в його полі) від демократії. І вже багато разів цитований Іштван Бібо виводить наявність соціальної емоції страху (яка й призводить до етнічних чисток та ксенофобських сценаріїв у відносинах між більшістю та меншинами) з відсутності зрілої демократії.

Про це він, зокрема, пише: «Бути демократом це, передусім, не відчувати страху, страху перед інакомислячими, перед тими, хто говорить іншими мовами, належить до інших рас, перед революціями та змовами, підступними задумами ворога, ворожою пропагандою, нехтуванням, неприйняттям та взагалі перед тими уявними небезпеками, які наш страх перетворює в реальну небезпеку. Країни Центральної та Східної Європи відчували страх тому, що вони не були сформованими, зрілими демократіями. А оскільки вони відчували страх, вони і не могли бути такими» [1, с. 63]. Тому розімкути це хибне коло є першочерговим завданням для України.

---

1. Бібо І. Нищета духом малых восточноевропейских государств / І. Бібо // Венгерский меридиан. Журнал общественных наук. – 1991. – №2.

2. Валлерстайн І. Государства в институционном водвороте капиталистической микроэкономики // Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – М., 2001.

3. Валлерстайн І. Концепция национального развития, 1917–1989: элегия и реквием // Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире...

4. Валлерстайн І. Национальное и универсальное. Возможна ли всемирная культура? // Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире...

5. Валлерстайн І. От феодализма к капитализму: переход или переходы? // Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире...

6. Кокшаров Н. В. Международный опыт решения культурных аспектов этничности // Credo new (Теоретический журнал) – 2003. – №1.

7. Хардт М., Негри А. Империя. – М., 2004.